

Etkinlikler - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2006-2007

BİZANS DÖNEMİNDE BUHUR GELENEĞİ VE BUHURDANLAR

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü

Doç. Dr. Gülgün Köroğlu

Eski dönemlerden günümüze değin yaşamış pek çok kültürde, çeşitli karışımlar farklı amaçlarla yakılarak, kokusundan ve dumanından yarar beklenmiştir. Yazılı belgelerin ve resimlerin yanı sıra günümüze ulaşabilen buhurdan veya tütsü kabı olarak adlandırılan kaplar ile sunaklar da bunların yaygın kullanımına işaret etmektedir. Eski uygarlıklarda tütsü olarak kullanılan maddelerin neler olduğuna dair yeterli veri olmamasına rağmen, kutsal olduğuna inanılan bitki ya da kurban edilen hayvanın bir parçasının kap içinde yakılması veya yanmakta olan bir ateşin üzerine atılmasıyla ortaya çıkan koku ve dumanın tanrıya ulaşip onu hoşnut ederek yarar sağlayacağına inanılmıştır. Aynı zamanda ateşin arındırıcı ve iyileştirici bir gücü olduğunun kabul edilmesi de tütsünün anlamını güçlendirmiş olmalıdır.

Çoktanrılı ve tek tanrılı dinlerde inanç farklılıkları bulunmasına rağmen ateş yakarak buhur elde etme, güzel kokularla mekânı doldurarak istenmeyen kokuları bastırma, yakılan maddelerin şifa verici olduğu bilinen özelliklerinden yararlanma ve belki de tanrıya yakınlaşma, yukarıya doğru dağılan dumanın etkisiyle duaların tanrıya daha kolay ulaşması ve manevi temizlenme sağlaması gibi ortak amaçların tümü ya da biri için kullanılmış olmalıdır. İnanışa göre buhurun güzel kokusu mekânları doldurarak melek ve iyi ruhları tütsü çevresine toplarken, iyi şeylerden hoşlanmayan şeytan, kötü ruhlar ve diğer zararlıları da kaçırmaktadır. Ancak bu özelliklerden hangilerinin insanları tütsü kullanmaya yönlendirdiği tam olarak bilinmemektedir.

Bütün bunlara rağmen kokuların cinsel yaşamdan dinsel yaşama insanların ruhsal yapısını her dönemde etkilemiş olduğu da bir gerçektir.

Başlangıcı bilinmemesine rağmen, ateşe bir şeyler atarak buhur elde etme geleneğinin ilk olarak kurban törenleriyle başlamış olması mümkündür. Kurban edilen hayvanın parçalarının yakılmasıyla tanrıların bu sunudan haberdar edilmesi amaçlanmış olmalıdır. Afrika, Asya ve Avrupa'daki eski toplumlarda da bulunmasına rağmen Anadolu'dan örnekler vererek tütsü kaplarına değinmek, konuyu sınırlamak anlamında gereklidir.

Anadolu uygarlıklarından arkeolojik buluntuları günümüze ulaşan kültürler arasında en güzel tütsü kabı örnekleri Lidyalıların Karun Hazinesi'nde yer almaktadır. Anadolu'nun Pers işgali dönemine ait duvar resimlerinde, özellikle cenaze törenlerinde (*symposium*) tütsü kapları betimlenmiştir.

Romalılarında tanrıları için kutu ya da küçük bir sunak biçimindeki seramik kaplarda tütsü yaktıkları, sunak üzerinde yaktıkları ateşe bitki karışımları attıkları bilinmektedir. 4. yüzyıl sonlarına tarihlendirilen, Londra, Victoria ve Albert Müzesi'nde sergilenen fildişi diptikonun sağ kanadı (29.9 x 14 cm ölçülerinde) üzerinde, Jüpiter meşesinin altında, kabartma süslemeli sunak üzerindeki küçük ateşe elindeki tütsüleri serpen Romalı bir rahibe betimlenmiştir. Genç kızın ve karşısında duran hizmetkârının başlarında sarmaşıklı çelenklerin bulunması Baküs kültü ile ilgili bir dini inanışa işaret etmektedir. Diptikonun üst kısmında bulunan *Symmakhorum* yazısı, diptikonun Roma'nın ünlü Pagan inançlı ailesine ait olduğunu göstermektedir.

Tek tanrılı inançlarda tütsüye olan ilgi giderek artmıştır. Tek tanrılı dinler içinde buhur yakmaya en fazla önem veren Museviliktir. Eski Ahit'te buhurun nasıl hazırlanacağı (Mısır'dan Çıkış 30: 34-38), ne zaman yakılacağı, buhur sunağının ne şekilde yapılacağı en ince ayrıntılarına kadar bizzat Rab tarafından tanımlanmış ve buhur dumanlarının Rabb'in öfkesini yatıştırdığı da belirtilmiştir (Sayılar 16: 44 vd). Rabb'in Musa'ya söylediği armağanlar arasında güzel kokulu yağlar ve güzel kokulu buhur için baharat da bulunmaktadır (Mısır'dan Çıkış 25: 6). Ürdün, Gerasa'daki bir sinagogun döşeme mozaiklerinde hayvan tasvirlerinin yanı sıra yedi kollu şamdan (*menorah*), palmiye dalı (*lulab*), koç boynuzu (*shofar*) ve uzun saplı bir buhurdan (*shovel*) gibi Musevi inancıyla ilişkili litürjik eşyalar tasvir edilmiştir. Sardes Sinagogu'nda yapılan kazılarda da iki adet buhurdan ele geçmiştir.

Eski Ahit'te Rab için kurban parçalarının yakmalık sunu olmasından söz edilir (Mısır'dan Çıkış- Buhur Sunağı 30: 1-10). Hıristiyanlıkta kurban ve kurban etinin yakılması söz konusu olmamıştır.

Kurban geleneğinden vazgeçilmesinin sebebi ise İsa'nın kendini "Tanrı Kuzusu" olarak, insanlık

ekmek-şarap ayini, İsa'nın bedenini ve kanını simgeyen ekmek-şarap ayini aslında İsa'nın insanlık adına kendini kurban etmesi anısına düzenlenen bir kurban törenidir. Hıristiyanlar en büyük kurbanı verdiklerine inandıklarından kurban kesmeye gerek duymamaktadırlar.

Hıristiyanlıkta buhurun oldukça önemli bir yeri olmuştur. Buhur geleneği başlangıçta Pagan gelenek olarak görüldüğünden kilise babalarınca hoş karşılanmamış olmasına rağmen kısa zamanda dinsel törenlerin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Gerçek bir Hıristiyan olup olmadığı kesinleşmemiş olmasına rağmen Hıristiyanlığı serbest bırakan İmparator I. Konstantin'in Roma'daki iki büyük kiliseye altın buhurdanlar bağışladığı kaynaklarda yazılıdır.

Hıristiyan döneme ait ilk buhurdan örnekleri 4. yüzyılda Mısır'da Koptlar tarafından kullanılmaya başlamış, kiliselerde buhur yakma geleneği kısa süre içinde yaygınlık kazanmıştır. Bizans döneminden günümüze ulaşan buhurdanların pek çoğu 5 ile 7.yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir. Finike yakınlarındaki Kumluca (Sion) ve Kıbrıs-Girne'de bulunmuş olan 6-7. yüzyıllara ait gümüş kilise eşyalarının olduğu definelerde tören haçı, kutsal kitap mahfazaları, paten, kalıs ve kandillerin yanı sıra buhurdanlar da ele geçmiştir.

İkonoklazma döneminin (726-843) sona ermesiyle birlikte tütüsü yakma bir gelenek haline gelmiştir. Bizans geleneklerine ve din kurallarına uygun olarak kiliseyi ziyaret eden imparator veya piskoposun kilisede karşılanması onuruna buhur yakılmıştır. Kentin çeşitli felaketlerden korunması, kutsal kalıntıların taşınması, evlilik sahneleri, cenaze, ölü gömme, Meryem ikonalarının ve röliklerin kutsanması, kent içinde yapılan dini geçit törenleri ve ekmek-şarap (ökaristi) ayini gibi dinsel törenlerin birçoğunda tütüsünün vazgeçilmez yeri vardır.

Ortodoks ve Katolik kiliselerindeki sözü edilen bu törenler sırasında yakılan karışımlar tamamen kiliselere özgü mistik bir koku yarattığından dini mekânda inançlıların işitme, görme, dokunma, tat alma duyularının yanı sıra koku alma duyusu da uyarılmaktadır.

Tütüsünün Değişik Kullanım Alanları

Bütün dinlerde ortak olan eylem, güzel kokulu bitki ya da ağaç kabuklarının yakılmasıyla oluşan duman ya da buhurun mekânı doldurmasıdır. Bunun için de "buhurdan" ya da "tütüsü kabı" denilen küçük kaplarda tütüsü yakılmıştır. Sadece dinsel mekânlarda törenler sırasında değil, günlük yaşamda evlerde ve kötü kokuları bastırmak için boyama dükkânlarında da tütüsü kullanılmıştır. Sardes'te yapılan arkeolojik kazılar sırasında Gymnasium'un bitişiğindeki boyama dükkânlarında buhurdanlar gün ışığına çıkarılmıştır.

Aromatik güzel kokuların baştan çıkarıcı etkisi olduğuna çok eski dönemlerden itibaren inanılmıştır. Bizans kültüründe, düğün gecesi yeni evlenenlerin odasının hoş kokularla tütülenmesi bir gelenek olmuştur. Bu dönemde güzel kokularla uğraşma pek çok kişinin ilgisini

çekmiş olmalıdır. Mikhail Psellos, Ayasofya'nın güney galerisinde portre tasviri bulunan İmparatoriçe Zoe'nin tatlı otlara, halis Hint baharatına ve daha pek çok nadir bulunan kokulu bitkiye olan ilgisini ve Büyük Saray'ın ikametine ayrılan bölümünde vaktini parfüm ve merhem yaparak geçirdiğini anlatır. Psellos, Zoe'nin tamamen kendine özgü dinsel tapınışlarını da -Grek edebiyatını iyi okuduğunu belirtip çoktanrılı inanca dayandırarak- parfümlerin saçtığı buharın kötü ruhları kovup iyi ruhları cezbettiği şeklinde yorumlamıştır.

Mısır-Kopt dönemi (4-7. yüzyıllar) eserleri arasında kadın başı şeklindeki buhurdan ve kandil örneklerinin Saba kraliçesini temsil ettiğine inanılmıştır. Günlük yaşama yönelik bronzdan yapılmış buhurdan, makyajlı yüzü, kolyesi, küpeleri ve alnındaki iri inci tanesi gibi aksesuarlarıyla dinsel bir kişilikten öte özellikle Hıristiyan Mısır'da kadın güzelliğinin ve bereketin simgesi olmuştur. Üzerinde küçük delikler olan sivri uçlu başlık aynı zamanda buhurdanın kapağını oluşturur. Külahın ucundaki halka ve zincir parçası da taşıma kolaylığı sağlamaktadır. Saba kraliçesi ile Kral Süleyman'ın aşkları ortaçağ masalları arasında önemli bir yere sahiptir. Efsanevi Saba kraliçesi Arabistan'ın güneyindeki (büyük ihtimalle Yemen) ülkesinden Süleyman'ın sarayına geldiğinde altın, değerli taşlar ve bol miktarda hoş kokulu baharat getirmiştir.

Venedik'teki San Marko Kilisesi Hazinesi'nde sergilenen kubbeli minyatür yapı şeklindeki kutu da bir buhurdandır. Gümüş üzerine altın yaldızlı buhurdan, beş kubbeyle örtülü merkezi planlı bir yapı görünümündedir. Ortadaki büyük kubbenin üzerinde bir aydınlık feneri, diğerlerinde ise haçlar vardır. Haçlar ilk bakışta bu yapının bir kilise olduğunu düşündürse de duvarların alt kısmında kabartma ve kazıma teknikleriyle işlenmiş siren, kentavros, grifon ve kanatlı küçük melekler gibi mitolojik yaratıklar ile kapı kanatlarında genç kız görünümünde betimlenmiş cesaret ve akıllılık alegorileri bu yapının saray yapısı olabileceğini akla getirmektedir. Haçlar ile mitolojik efsanevi figürlerin birlikte gösterilmesi de tamamen Bizans'a özgü farklı bir bakış açısı sergilemektedir. Buhurdanın üst kısımlarında ise kazıma, kabartma ve delik işi tekniğinde stilize bitkisel desenler vardır. Üst kısımdaki süslemede delik işi tekniğinin seçilmiş olması güzel kokunun buradaki açıklıklardan kolayca dışarı çıkmasını sağlamıştır. Bu buhurdan dinsel bir eşya olmaktan çok, bir saray ya da soylunun ikametgâhına güzel koku sağlamak için kullanılmış olmalıdır. Konstantinopolis'in Latinler tarafından işgal edilmesi sırasında Venedik'e götürülmüş olan bu nadir eser 12. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

Bizans döneminde tütsü geleneği yukarıda örnekleriyle değindiğimiz güzel koku elde etme amacından daha çok dinsel amaçlarla tercih edilmiş, zamanla dini törenlerin ayrılmaz bir ögesi olmuştur.

Tütsü Malzemeleri

Bizans döneminde buhur elde etmek için yakılacak tütsü maddelerinin neler olduğuna dair kesin reçeteler bulunmamaktadır. British Museum'daki bir buhurdanın içindeki kül ve korozyon kalıntılarında yapılan laboratuvar incelemesi, günnük (*olibanum*) ve mür (*myrrh*) gibi bitkilerin yakıldığını göstermiştir. Tevrat (Mısır'dan Çıkış - Buhur: 34-37) ve Incil'de (Matta 2: 11) mür, kara ve saf günnük, kasnı, *onika*¹ ve sarı sabır özü (aloe vera), adlarından sıklıkla söz edilen hoş kokulu bitkilerdir.

Günümüzde de Musevi, Hıristiyan ve Müslümanlar tarafından benzer bitkiler (safran, Hint sümbülü) ve ağaç kabuklarından (sığıla, öd ağacı, günnük, sandal ve sedir ağacı, şeker kamışı sapı, tarçın ağacı) oluşan karışımlar tütsü malzemesi olarak kullanılmaktadırlar. Bu ağaç ve bitkiler Doğu Akdeniz kıyıları, Güney Anadolu, Yemen, Hindistan ve Somali'de yetişmektedir. Çağdaş kaynakların da belirttiği üzere Bizans'ın ihtiyacı olan tütsü malzemesi özellikle Yemen'den getirilmiştir. 3. yüzyılın tanınmış din büyüklerinden Tertullian, tütsü ithalatı ile uğraşan tüccarları “Sabalılar” olarak adlandırıp “Eğer bir yerin kokusu bana hoş gelmezse, Arabistan'dan gelen şeyleri yakarım” demiştir.

Tütsü malzemesi olarak bitki ve ağaçların sadece buhurundan ve hoş kokularından yararlanılmamış, aynı zamanda bunlardan maddi değeri çok yüksek aromatik yağlar, kremler ve ilaçlar da yapılmıştır. Eski ve orta çağlarda değerli parfüm ve yağları günlük yaşamlarında sadece soylular, zenginler ve pahalı sokak kadınları kullanabilmektedir. Bunların dışında ölen kişiler yıkandıktan sonra keten bezinden kefene sarılırken bu bitkilerden yapılan karışımlar krem ya da parfüm olarak cansız bedenlere sürülmekte, yakınlarının da son bir kez görüp öpebilmesi için ceset yatırıldığı sedye benzeri yatağında tütsülenmektedir. Incil'de söz edildiği üzere Isa'nın cansız bedeni çarmıhtan indirildikten sonra Aramatyalı Yusuf ve Nikodim tarafından alınıp Yahudi gömme geleneklerine uygun olarak baharat ve keten bezlere sarılmıştı (Yuhanna 19:39). Isa'nın gömüldüğü yeri gören, Yahudilerin kutsal günü Şabat'ı dinlenerek evlerinde geçiren kadınlar² hazırladıkları baharat ve güzel kokulu yağlarla birlikte Isa'nın mezarına ziyarete gitmişlerdi (Luka 24:1).

Bizans Döneminden Buhurdanlar

Bizanslılar tütsü karışımlarını *Thymiateria* adını verdikleri, küçük çanak ya da vazo formundaki madeni buhurdanlarda yakarak kullanmışlardır.

¹Onika; Kızıldeniz'de bulunan bir tür midye kabuğundan yapılan güzel kokulu bir baharattır.

²İsa'nın annesi Meryem, Mecdelli Meryem ve Klopas'ın karısı ve Havari Yusuf ve Yakup'un annesi olan Meryem.

(RESİM) Bizans dönemine ait buhurdanlar, gövde kısmına tutturulmuş uzun tek saplılar,³ zincirsiz ya da zincir askılı küçük bir çanak şeklinde olanlar ile bir çanak ve buna bitişik oval biçimli bir dilden oluşanlar (*katzı*) başlıca bu dört tiptedir. Bu tipteki buhurdanların hepsinin kapaklı ya da kapaksız örnekleri bulunur.

Buhurdanlar, derinliği fazla olmayan yarım küre biçiminde düz ya da dilimli, aşağı doğru genişleyen soğan biçiminde, çokgen (dörtgen, altıgen, sekizgen) veya silindirik gövdeye sahiptir. Bu küçük kapların altında halka biçiminde yüksek ya da alçak kaideler ile dışa doğru genişleyen konik kaideler, stilize hayvan ayağı biçiminde dirsek yaparak yükselen ayaklar ya da üç küçük düğme ya da kürecikler vardır.

Kiliselerde kullanılan litürjik eşyalar daha çok gümüş ve bakır alaşımlarından yapılmıştır. Kaynaklarda altın buhurdanlardan söz edilse de altından yapılmış herhangi bir örneğin varlığı bilinmemektedir. Gümüş ve gümüş üzerine altın yaldızlı buhurdanlar kilise hazinelerinde ele geçmiştir. Bunların adak ya da bağış olarak yapılmış oldukları yazıtlarından anlaşılmaktadır. Buhurdanların daha çok bakır alaşımları olan bronz ve pirinçten döküm tekniğinde yapılıp kazıma, kabartma, niello ve delik işi tekniklerinde bezendikleri görülmektedir. Zincir, sap gibi ara parçalarda demir ve kurşun da kullanılmıştır.

Buhurdan amaçlı kullanılmış madeni çanakların bazılarının üzerinde kapakları bulunur. Kapakları günümüze ulaşamayan örneklerin ise kapağının olduğunu gösteren menteşe kalıntıları veya bazı izleri kalmıştır. Kapaklar genellikle yarım küre, üçgen prizması ya da konik biçimlerde. Kapaklı buhurdanlarda, çanak ile kapak arasında menteşe ve küçük bir kilit sistemi vardır. Buhurdanın içinde yanma olayının gerçekleşebilmesi için oksijen girişini sağlaması ve bitki karışımının yakılması sonucu oluşan duman ile kokunun yukarı çıkabilmesi için kapakların işlevine uygun düşecek biçimde delik işi tekniğinde bezenmiştir. Eşmerkezli daireler, balık pulu, anahtar deliği, karşılıklı olarak yerleştirilmiş kuş, geyik ve grifonlar ile üzüm ve asma yapraklarından oluşan desenler Bizans ve ortaçağ Avrupa'sında görülmektedir. Bizans sonrası dönemde batıda buhurdanların minyatür kilise şeklinde düzenlenmiş örnekleriyle karşılaşılır. Bunların kapakları çatı ve kubbe şeklindedir. Değişik tiplerdeki haçlar da, kapak tutamağı, zincir ara parçası ya da buhurdanın üzerine işlenmiş olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kapaklı buhurdanlarda zincir halkası, kapağın üstündeki tutamak kısmına veya buhurdan çanağının ağız kenarındaki üç askı halkasına geçirilmiştir. Kapaklı örneklerde çoğunlukla tekli zincir düzenlemesiyle karşılaşılır. Bizans buhurdanlarının büyük çoğunluğu kapaksız, zincirli örneklerden oluşur. Buhurdanların çanak kısmı kapaklı ve kapaksız örneklerde benzer

³Mısır'da bulunduğu söylenen 8-9. yüzyıllara tarihlenen yüksek üç ayaklı silindirik gövdeli, kubbe biçiminde kapaklı, uzun saplı buhurdan, İslam buhurdanlarına da benzemektedir.

formlarda yapılmıştır. Kapaksız örneklerde çanağın ağız kenarında bulunan dilimli veya yarım daire şeklindeki askı halkalarına zincir ya da uzun teller takılmıştır. Döküm tekniğinde veya metalden kesilerek yuvarlak, "6 veya 8" biçiminde kıvrılmış zincir halkalarına ara parça olarak bazı örneklerde haçlar asılmıştır. Zincirler üst kısımda ya bir kancada birleşmekte ya da bir tepeliğe geçmektedir. Tepelik genellikle üç ya da altı kolu olan, uçları yukarı kıvrılan uzun ve sivri taç yaprakları olan çiçek şeklindedir. Bazı örneklerde tepelik yerine bir ucu kıvrılarak halka, diğer ucu kanca şekline getirilmiş uzun bir tel mevcuttur. Tepeliğin yukarı kısmına asılı olan kanca ya da halka dini törenler sırasında din adamlarının sağ ellerinin baş parmaklarına geçirip kullanmaları içindir. Tepelikler ile kandil ayaklarının bazı örneklerde birbirine benzer olması bu tür madeni eşyaların aynı atölyelerde üretilmiş olduğunu da gösterir.

Buhurdanların ağız kenarları hafifçe içe ya da dışa dönük olabilmekte, buralarda genellikle zincirin geçirilmesi için yarım yuvarlak ya da dilimli askı halkaları bulunmaktadır. Ancak zincirli olmayan buhurdan örnekleri de mevcuttur. Bizans döneminde tek ya da en çok üç zincirli buhurdanların kullanıldığı görülmektedir. Zincirli buhurdanlar taşıma kolaylığı getirmesinin ötesinde özellikle de din adamlarının (çoğunlukla diyakonların) dini törenler sırasında ileri ve geri sallamasına olanak vermiştir.⁴ Buhurdanın sallanması ile ateşin rüzgârla sönmemesi, dumanın fazla çıkması ve tütsü kokusunun daha geniş alana yayılması sağlanmıştır.

Buhurdan çanaklarının iç kısımları genellikle pütürlü bırakılmış, dış kısımları perdahlanarak parlatılmıştır. Döküm tekniğiyle yapılmış buhurdanların dış kısımlarında kalıpla yapılmış kabartma bantlar, pergel ya da tornada yapılmış basit kazıma yivler bulunmaktadır. Haluk Perk Müzesi'nden iki buhurdanın dış yüzeyinde kazıma tekniğinde stilize bitkisel ve geometrik desenler ile sembolik anlamlar taşıyan kuş figürleri işlenmiştir.

Zincirli buhurdanların yanı sıra *katzi katzion*, *katsi*, *katzeti*, *katsiterion* denilen ayaklı sığ çanak, buna bitişik düz disk veya oval biçimli dil şeklinde bir ara bölüm ve uzun bir saptan oluşan buhurdanlar da vardır. Buhurdan çanağı ile sap arasındaki oval veya daire biçiminde bir diskin üzeri delik işi, kazıma veya kabartma tekniğinde bezemelidir.

Katziler bir yere koymak veya kısa bir süre elde tutmak için tasarlanmış buhurdanlardır. Bu tip buhurdanlar özellikle erken dönemde görülen uzun tek saplı buhurdanların bir çeşidi olarak ortaya çıkmış olmalıdırlar. Kapaklı katzi formunun erken örnekleri Mısır'da Kopt sanatında görülür. 11. yüzyıldan itibaren özellikle Balkan ülkelerinde yer alan kilise ve ikonalarındaki "Meryem'in ölümü", "Meryem'in kutsal ikonasının kutsanması" ve "İsa'nın boş mezarını ziyarete gelen kadınlar" gibi sahnelerde zincirli buhurdanların yanı sıra katzilerin de

⁴Rum Ortodoks Kiliselerinde buhurdanın ileri geri sallanmasında sayısal bir düzen, kural olarak benimsenmiştir. İsa için 3, Meryem için 2, aziz ve azizeler için 1 kez buhurdan ileri sallanmaktadır. Bizans döneminde de böyle bir uygulama olup olmadığı ise bilinmemektedir.

tütsü yakmak için kullanıldığı göze çarpmaktadır. Katziler çoğunlukla ölüm sahnelerinde tasvir edildiğinden daha çok cenaze törenlerinde kullanılmış oldukları düşünülmektedir. Türkiye müze ve özel koleksiyonlarında katzi örneği mevcut değildir. Buna rağmen Avrupa ve Amerika'daki müze, özel koleksiyon ve manastır hazinelerinde Bizans dönemine ve sonraki dönemlere ait katziler bulunmaktadır ve örneklerin çoğu Balkanlar ya da Yunanistan'dandır. Katzilerin özellikle manastırlarda kullanıldığı, manastır kuruluş vakfiyelerinde (*typikon*) kilisedeki bir kardeşin (keşişin) katziye bakmakla sorumlu tutulduğu belirtilmiş, katzilerin kullanımı günümüze kadar devam etmiştir. Geç Bizans ve Bizans sonrası dönem katzilerinde süsleme özellikle çanak ile sap arasındaki parça üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu bölüme kilisenin adandığı kutsal kişinin tasviri yapılmış, uzayıp genişleyen bu ara parça küçük ayaklarla da desteklenmiştir. Geç dönemde katzi ve zincirli buhurdanların yan kenarlarına *tirtinabula* denilen özellikle kötü ruhları kaçırdığına inanılan küçük ziller eklenmiştir.⁵

Buhurdanların yanı sıra tütsü kutuları ve tütsü faraşları da kullanılmıştır. Buhurdanın içinde yakılacak olan bitkisel karışımlar *pyksisya* da *mouzildon* denilen fildişi, kemik, metal veya taştan oyulmuş, çoğu kapaklı olan kutuların içinde muhafaza edilmiştir. Bizans ve Bizans sonrası döneme ait birçok dinsel içerikli resimde, diyakon giysileri içindeki Aziz Stephanos veya başka azizler sağ ellerinde buhurdan, sol ellerinde beyaz ketenden bir örtüye sarılmış tütsü kutusu taşımaktadırlar.

Mount Athos'taki Protaton Manastırı'nda bulunan gümüş tütsü kutusu beş kubbeli, üç apsisli, revaklı narteksi olan, bir kilise görünümündedir. 25 x 26 x 11 cm ölçülerinde bir dikdörtgenler prizması şeklindeki kutunun iki uzun yan kenarında alçak kabartma olarak işlenmiş mimarili ve figürlü tasvirler vardır. Kilisenin kuzey duvarında zengin diyakon giysileriyle Aziz Stephanos sağ elinde zincirli buhurdan, sol elinde ise Kutsal Kitap tutmaktadır. Arkada ise kubbeli bir kilise ve başka yapılar görülmektedir.

Konstantinopolis, Anadolu ve Balkanlar'daki yerleşimlerde bakır alaşımlarından dinsel ve günlük yaşama ait eşyaları üreten atölyeler, benzer tipteki buhurdan ve katzi modellerini tekrarlamışlardır. Dinsel törenlerde kullanılan eşyalar ve buhurdanlar manastırlardaki atölyelerde yapılmıştır. İmparatorluk Sarayı'nda darphaneye bağlı çalışan atölyelerde ise birinci sınıf eserler üretilip, imparatorun ve diğer soyluların hediyesi ya da adağı olarak komşu devletlere, papaya, önemli manastır ve kiliselere gönderilmiş olmalıdır.

Kutsal Topraklar olarak adlandırılan Suriye-Filistin, Ürdün ve Kudüs çevresindeki İsa'nın ve Hıristiyan inancıyla ilgili diğer kutsal kişilerin yaşamlarına ilişkin yerler ile türbe ve kiliselere ziyaretleri sırasında "hac hatırası" olarak aldıkları eşyalar arasında pişmiş toprak ya da kurşun

⁵Günümüzde Rum Ortodoks Kiliselerinde kullanılan buhurdanların zincir kısmında 12 adet küçük zil asılıdır. Sayısı 12 olan zillerin, 12 havariyi simgelediği din adamları tarafından belirtilmiştir.

mataracıklar, pişmiş toprak madalyonlar ve koruyucu tılsımların yanı sıra buhurdanlar da bulunmaktadır. Tamamen döküm tekniğiyle yapılmış bu tipteki bronz buhurdanların genellikle soğan biçimli olan küresel gövdelerinin üzerinde yüksek kabartma olarak İsa'nın yaşamından sahneler (Meryem'e Müjde, İsa'nın Doğumu, İsa'nın Vaftizi, Çarmih, Kadınların İsa'nın Boş Mezarını Ziyareti) birbirini takip eder şekilde yan yana sıralanmıştır. Kutsal Topraklar'dan getirilmiş olduğu düşünülen ve özellikle 6-7. yüzyıllara tarihlendirilen bu tipteki örnekler British Museum, Virginia Museum of Fine Arts, Harvard University, Arthur M. Sackler Museum, Sadberk Hanım Müzesi ve daha pek çok müzede bulunmaktadır. Suriye-Filistin bölgesi üretimi olan bu tipteki buhurdanların üzerinde tasvir edilen konular, hacıların bu bölgeye yaptıkları geziler sırasında ziyaret ettikleri kutsal yerlerle ilişkili mekânlardır.

Kumluca yakınlarında 1963 yılında yapılan kaçak kazılarda bir kiliseye ait gümüş eşyalardan oluşan bir define bulunmuştur. Bu definedeki eşyaların büyük bir bölümü Antalya Müzesi'nde ve bilinen diğer bölümü ise Washington D.C., Dumbarton Oaks Koleksiyon'da bulunmaktadır. Yurtdışında Sion, Türkiye'de ise Kumluca (Korydalla) Definesi olarak bilinen bu definedeki dinsel törenlerde kullanılan kilise eşyalarının üzerindeki kontrol damgaları eserlerin 565-575 yılları arasına ait olduklarını gösterir. Bu çok değerli eserlerden oluşan definede, biri Antalya'da, diğeri Washington'da olan iki buhurdan yer alır. Antalya Müzesi'ndeki buhurdan gümüş üzerine altın yaldızlı, silindirik gövdeli ve halka dipli zincirli buhurdandır. Buhurdanın silindirik gövdesi üzerinde alçak kabartma olarak İsa'nın yaşamından altı sahne işlenmiştir. Bu sahneler sırasıyla Müjde, Su ile İspat, Meryem ile Elizabet'in Buluşması, Beytüllahim'e Gidiş, İsa'nın Yıkanması ve Anastasis'tir.⁶ Üst kısımdaki bordürde niello tekniğinde "Çok alçakgönüllü Piskopos Eutychianus'dan Tanrı doğuran Meryem'e" adandığı yazılıdır.

Kumluca definesindeki ikinci buhurdan Dumbarton Oaks Koleksiyonu'ndadır. Kaçak kazıyı yapanlar tarafından maden olarak satılmak üzere 10 parça halinde bölünerek katlanmıştır. Restore edilen eser, gümüş üzerine altın yaldızlı altıgen gövdesi olan zincirli bir buhurdandır. Buhurdanın üstünde defne dalı çelenginin içerisinde İsa'nın, Aziz Petrus ve Aziz Pavlus'un büstleri kabartma olarak işlenmiştir. Aralarda kalan diğer üç yüzde ise cepheden gösterilmiş, ince ayrıntıları bile işlenmiş tavus kuşları vardır.

Kıbrıs, Lamboussa'da gün ışığına çıkarılan definenin içerisinde yer alan altıgen biçimli gümüş buhurdanın her yüzündeki oval madalyonlar içerisinde Pantokrator İsa, Meryem, Aziz Petrus, Aziz Pavlus, İncil yazarı İoannes ve Aziz Yakup kazıma ve alçak kabartma teknikleriyle işlenmiştir. Buhurdanın alçak kaidesindeki İmparator Phokas devrine (602-610) ait kontrol damgası, tarihlendirme açısından önemlidir.

⁶ Acara 1989: 75. Acara tarafından Anastasis olduğu belirtilen sahne, Antalya Müzesi'nin envanter kayıtlarında, "Tanrı olarak bilinen İsa'nın dönüşü" olarak tanımlanmıştır. Bu sahnenin Anastasis olması gerekmektedir.

Mut yakınlarında Dağ Pazarı Kilisesi'nde ele geçen, 5. yüzyıla tarihlendirilen döküm tekniğiyle yapılmış zincirli altıgen biçimli buhurdanın her yüzünde kemer içinde bir figür bulunmaktadır. Kemerlerden birinde sağ elini kutsamak için yukarı kaldırmış, sol elinde kandil tutan İsa, diğerlerinde melekler betimlenmiştir. Kazıma tekniğiyle hazırlanmış yazıtta "Theodoros'un adağı olarak (yaptırıldı)" yazılıdır.

Bizans döneminde de Batı Anadolu'nun en önemli kentlerinden biri olan Sardes'te uzun yıllardan beri yapılmakta olan arkeolojik kazılar sırasında *in situ* olarak ele geçmiş buhurdanlar vardır. Sardes'teki sinagogda, Erken Bizans dönemine ait kiliselerde ve dükkânlarda kullanılan buhurdanların birbirinin yakın benzeri olduğu görülmüştür. Günlük yaşamda sivil mekânlarda kullanılan buhurdanlar ile dini mekânlarda kullanılanlar arasında fark bulunmamaktadır.

Oxford, Ashmolean Müzesi'ndeki bronz katzi, yayvan ayaklı sığ çanak ile bu çanağın ağız kenarının bir bölümüne eklenmiş "U" biçiminde yassı parça ve uzun demir saptan oluşmaktadır. Çanak ile sap arasındaki yayvan parça üzerinde delik işi tekniğinde sırt sırta bakar şekilde karşılıklı grifonlara ek olarak ortada bir palmet işlenmiştir.

Mount Athos'taki Simonopetra Manastırı'ndan pirinç katzinin "U" biçimli yassı parçası üzerinde de delik işi tekniği kullanılmıştır; ortada palmet ve stilize dal kıvrımlarından oluşan yürek biçimli bir düzenleme ile iki yanında üç taç yapraklı çiçekleri/meyveleri gagalayan kuşlar görülmektedir. Ioannina Bizans Müzesi'ndeki 13. yüzyıla tarihlendirilen bronz katzi ise sığ bir çanak, üç çiviyle perçinlenmiş, üzerinde kazıma eşmerkezli daireler bulunan disk ve uzun bir saptan oluşur.

Bizans Görsel Sanatlarında Buhurdan Tasvirleri

Bizans sanatındaki tasvirler, uzun yıllar içinde uygulanış tarzı değişmiş ve belki de ortadan kalkmış dinsel törenlerle ilgili bilgi vermesi açısından önemli bir görsel kanıt sağlamaktadır. Weitzmann, minyatür ve duvar resimlerinin görsel olarak Bizans litürjisini tanımamıza yol açtığını belirtir. Kilise resimleri, ikonalar, minyatürler ve dinsel amaçlı kullanımı olan küçük el sanatı örneklerinin bir kısmında tasvir edilen kişi ya da işlenen konunun içeriği ile ilişkili olarak buhurdanlar da betimlenmiştir. Resimlerdeki buhurdan tasvirleriyle günümüze ulaşabilen buhurdanlar karşılaştırıldıklarında bunların ne denli gerçekçi olarak işlenmiş oldukları göze çarpmaktadır. Örneğin İstanbul'daki Pammakaristos Manastırı Kilisesi (Fethiye Camii) Mezar Şapeli'nin güney dehlizi kuzey duvarında yer alan niş içerisinde "Kutsal altar önünde Harun (Aaron) ve oğulları" hediyeler sunarken betimlenmiştir. Sol elinde çanak ve dörtgen kutular taşıyan Harun ile bir oğlunun elinde zincirli buhurdanlar vardır. Harun'un elindeki, hafifçe içe kapanan omurgalı çanak, bilezikli yüksek halka kaideli, üç zincirli ve tepelikli bir

buhurdandır. Zincirlerin orta kısmına haçlar asılmıştır. Çanak kısmının dışında kazıma tekniğinde bezemeler işlenmiştir. Diğer buhurdan ise dilimli küresel gövdeli, bilezikli, yüksek halka kaideli, üç zincirli ve tepeliklidir. Zincirlerin orta kısmında iri halkalar bile gösterilmiştir.

Bizans tasvirlerinde her aziz ya da azizenin belirli bir tipi vardır. İlk Hıristiyan şehidi olan Aziz Stephanos, tasvirlerde çoğunlukla beyaz renkte diyakon giysileriyle gösterilmiştir. Kiliselerde buhurdan taşıma görevi diyakonlara ait olduğundan *Protodiyakon* olarak kabul edilen Stephanos da elinde buhurdan taşırken betimlenir.⁷ Kiev, Ayasofya Manastırı Kilisesi'nin (12. yüzyılın ilk çeyreği) mozaik duvar resimlerinde Diyakon Stephanos sağ elinin baş parmağına geçirilmiş çokgen gövdeli, konik ayaklı bir buhurdan, sol elinde beyaz bir örtü üstünde, kapaklı bir tütsü kutusu tutmaktadır.⁸ Bu kilisenin apsisinde "İsa'nın havarilerine ekmek ve şarap dağıtması" sahnesi vardır. Buhurdanlar *Ökaristi* töreninde özellikle Kutsal Kitap, ekmek kabı (*paten*) ve şarap çanağı (*lealis*) gibi kutsal eşyaları tütsülemek için kullanılmıştır. Stephanos'un tasvirinin apside yakın bir yerde bulunması, sanki onun bu olayın geçtiği kutsal mekânı tütsülemekte olduğu izlenimini vermektedir.

Roma'daki Maria Antiqua Kilisesi'ndeki Hekim Azizler Şapeli'nde Kosmas, Damianos ve diğer hekim azizlerin yanı sıra Aziz Stephanos da elinde buhurdanla tasvir edilmiştir. Buhurun mediko-litürjik özelliği de olduğundan Aziz Stephanos, hastalarını hiçbir ücret almadan tedavi eden, gerçek meslekleri de hekimlik olan *anargyroi* azizlerle birlikte elinde şifa taşı ya da ilaç kutusu gibi tuttuğu buhurdanıyla birlikte gösterilmiştir.

Tasvirlerinde ve tapınımında tütsüye yer verilen bir diğer aziz ise Simeon Stylites'tir. Antakya yakınlarında Mucizeler Dağı olarak bilinen yerde, bir sütunun tepesinde ömrünün büyük bir bölümünü geçirmiş olan Simeon Stylites birçok hastayı iyileştiren mucizeler yaratmıştır. Yaşadığı yer ölümünden sonra da hac merkezi olmuş, hacılar bu kutsal merkezden aldıkları yağ ve su gibi şifa verdiği inanan maddeleri, pişmiş toprak mataracıkları ve kilden yapılmış madalyonları (*eulogia*) ülkelerine taşımışlardır. Eulogia'lar, azizin üzerinde yaşadığı sütunun çevresinden alınan toz ya da toprakla yapılan yaklaşık 3-5 cm çapında hac hatıralarıdır. Ön ve arka yüzlerinde sütun üzerinde yaşayan Simeon Stylites, annesi Martha, öğrencisi Konon ya da azize tapınan kişiler ya da sütuna dayalı merdivenle ona yemek taşıyan hizmetli figürleri ve *Hygeia* (sağlık) yazısı görülmektedir. Bu tasvirlerde ortak nokta, Simeon Stylites'e tapınım sırasında tütsünün de kullanılmış olmasıdır. Azizin hayat hikâyesi (*vita*) sayısız mucizevi iyileştirme anlatılarıyla doludur. Gelen hastalar Simeon Stylites'in aracılığıyla kötü ruhlardan,

⁷Kutsal Topraklar'da hacılar için üretilmiş küçük bronz haç röliker üzerindeki Aziz Stephanos'un kabaca kazınmış tasvirinde bile, azizin sağ elinde zincirli buhurdan gösterilmiştir.

⁸ Kilise hizmetlileri olan diyakonların üzerlerinde, görevlerinin bir simgesi olan sol omuz üzerine konulan bir ucu öne, diğer ucu arkaya sarkıtılan sembolik anlam taşıyan *orarion* denilen keten bir atkı-peşkir vardır.

nazardan ve hastalıklardan kurtulmakta, tütsünün buharı da edilen duaları ve yalvarışları göklerdeki Tanrı'ya ulaştırmaktadır.

Sicilya'da bulunan bir bronz buhurdan üzerinde "Tanrı, Kutsal Zakharias'ın (Zekeriya) buhurunu aldı, bunu kabul et" yazılıdır. Burada İncil'deki bir ayete (Luka 1:8) gönderme yapılmaktadır. Tapınakta tütsü yakıp dua eden Zekeriya'nın dualarını, tütsünün buharı Tanrı'ya hızlı bir şekilde ulaştırmıştır. Zekeriya'nın duaları kabul olmuş, karısı Elizabet ileri yaşta olmasına rağmen hamile kalıp Yahya'yı doğurmuştur. Bizans ikonografyasında sıkça tasvir edilmeyen "Zekeriya'nın Tanrı Tapınağı'nda tütsü yakması ve Yahya'nın doğacağına müjdelenmesi" sahnesi, Mısır'da Wadi El-Natrun'da, Aziz Makarios Kopt Manastırı'ndaki duvar resminde görülmektedir.

Buhurdanların en çok kullanıldığı sahnelerin başında cenaze törenleri gelmektedir. Bizans tasvir sanatında büyük önem verilen "Meryem'in ölümü (Koimesis)" sahnesi, Hıristiyan cenaze törenlerinin bir modeli olmuştur. Yüksek bir yatak üzerinde, genellikle başı tasvirin sağına gelecek şekilde yatırılmış Meryem'in cansız bedeninin üzerine eğilmiş Aziz Petrus, sağ elindeki buhurdanla cenazeyi tütsülerken gösterilmiştir. Bazı tasvirlerde Aziz Petrus buhurdan, Aziz Ioannes ise tütsü kutusu taşımaktadır. Gracianca Kilisesi'nde yer alan Meryem'in ölümü sahnesi bu konuda yapılmış, en çok ayrıntı içeren resimlerden biridir. Oldukça kalabalık olan bu kompozisyonda cenaze alayı betimlenmiştir. Cenaze alayının önünde havariler ilerlemektedir. Bu grubun içinde yer alan Petrus'un elinde dilimli gövdesi olan zincirli bir buhurdan ile kare prizması şeklinde bir tütsü kutusu bulunmaktadır. Meryem'in cesedinin olduğu yatak omuzlarda taşınmakta, arkadan melekler ordusu gelmektedir. Meleklerden birinin elinde katzi tuttuğu görülmektedir.

Meryem'in ölümü sahnesinin yanı sıra İsa ve diğer kutsal kişilerin ölüm töreni sahnelerinde de cenaze mutlaka, piskopos ya da diyakon tarafından tütsülenmektedir. Cenazeyi toprağa verme sırasında da tütsüleme işlemi devam etmiştir.

"Tanrı Anası (*Theotokos*) Meryem'in kutsal tasvirleri ve röliklerinin kutsanması" sahnelerinde de zincirli buhurdan ve katzi kullanılarak ikonanın kutsandığı görülmektedir.

Sonuç

Tütsü yakma geleneği geçmişten günümüze farklı amaçlarla sürmüştür. Değişik bitkilerden elde edilen tütsü malzemeleri tütsü kabı veya buhurdan (*Thymiateria* veya *thymiterion*) adı verilen kaplarda yakılmış ya da altar üzerinde yakılan ateşin üzerine serpilmiştir. Tek tanrılı dinler içinde tütsüye en çok önem veren Musevilik olmuş, özellikle Eski Ahit'te tütsünün nerede, nasıl yakılacağı ve hangi maddeden oluşacağı gibi ayrıntılar bildirilmiştir.

Hıristiyanlıkta da tütü karışımlarının yakılmasıyla elde edilen buhurun duaları Tanrı'ya ulaştırdığı ve kötülükleri uzaklaştırdığı vurgulanarak anlatılmıştır.

İlk Hıristiyan devlet olan Bizans uygarlığında tütü geleneğine büyük önem verilmiştir. Günlük yaşamda temiz havaya, parfüme ve güzel kokuya da önem verildiği görülen bu uygarlıkta dinsel amaçların dışında da hoş kokulu bitkilerin yakıldığı saray ya da köşk biçiminde ve kadın başı şeklinde tütü kutularının varlığından dolayı anlaşılmaktadır. Erken dönemde din adamlarının yadsıması ve putperestlik olarak yorumlamasına rağmen dini törenler sırasında tütü yakılmış ve zaman içinde Hıristiyan dinsel törenlerinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Deprem gibi büyük felaketlerden sonra kötülükleri uzaklaştırmak için şehirler bile tütülenmiş, evlerde de belli günlerde ve zamanlarda tütü yakılmıştır.

Bizans döneminden günümüze ulaşan farklı tiplerde buhurdanlar vardır. Ele geçen bazı kilise hazinelerinde gümüş ve gümüş üzerine altın yaldızlı kabartma tekniğinde, üzerinde dini figür veya konuların betimlendiği oldukça zengin ve ince işlenmiş örnekler bulunmaktadır. Yurtiçi ve yurtdışındaki müze ve özel koleksiyonlarda da buhurdan örnekleri mevcuttur. Bunların genel olarak bronz, pirinç ve demir gibi daha ucuz metallerden, döküm gibi seri üretime olanak veren bir teknikle yapıldıkları görülmektedir. Özellikle 5-7.yüzyıllar arasında Kutsal Topraklar'a giden hacıların beraberlerinde buhurdan getirdikleri anlaşılmaktadır.

Bizans döneminde hangi dinsel törenlerde buhurdan kullanıldığını Bizans minyatür, ikona ve kilise duvar resimlerinden öğreniyoruz. Bunlar aynı zamanda oldukça gerçekçi bir şekilde tasvir edildiklerinden, kullanılan buhurdan tipleri hakkında da bilgi vermektedir. Bizans dönemi buhurdanları, başlıca zincirli ya da zincirsiz ve uzun saplı olmak üzere üç tipte karşımıza çıkmaktadır. Küçük bir kutu ya da kâse formunda olan buhurdanların üzerini bazen delikli bir kapak örtmektedir. Elde taşımak için kulp ya da uzun sapı olan tava benzeri *katzj* denilen buhurdanlar da vardır.